

“ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਖ਼ਿਲਾਫ ਜੰਗ: 1914-15 ਗਦਰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦਾ ਫਤਵਾ”

ਮਲਵਿੰਦਰ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੜੈਚ*

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ, ਸਤਸੰਗੀ/ਸੰਗਰਾਮੀਏ ਗਿਆਨੀ/ਬਾਬਾ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਚਮਿਡਾ/ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ‘ਲਹੂ ਭਿੰਨੀਆਂ ਯਾਦਾਂ’ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਓਲੇਖ ਇਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

ਜਦੋਂ ਚੀਫੀਆਂ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਗੋਰਿਆਂ ਨੂੰ,
ਦਿਲੀ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਰ ਢਹਾ ਦਿੱਤੀ।
ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਤੇ,
ਅਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿੱਚ ਭੜਕਾ ਦਿੱਤੀ।
ਮੇਰੇ ਜਹੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਓਮਰ ਦੇ ਪਾੜਿਆਂ ਨੂੰ,
ਦੇਸ਼ ਧਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤੀ।
ਦੇਸ਼ ਧਰਮ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਲਈ,
ਬਾਜ਼ੀ ਸਿਰ ਤੇ ਧੜ ਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ।¹

ਉਪਰਤ ਆਪਣੀ ਸੰਖੇਪ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ‘ਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਇਹ ਗੱਲ ਸਨ 1911 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਹੈ ਜਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹਰ ਬੁੱਧਵਾਰ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਮੈਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਗਿਆ; ਇੱਕ ਸਾਲ ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪਿਆਸ ਪਰਬਲ ਹੋ ਗਈ: ਦਾਸ ਤੇ ਮੇਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬਾਟੇ ਦਾ ਸਾਂਝੀ ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਫੂਲਾਂਵਾਲ/ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕ ਕਰ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ‘ਸਰਬ ਲੋਹੇਏ’ ਸਜ ਗਏ।

ਸਾਲ 1914 ਵੇਲੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੰਧ ਢਾਹੁਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖੰਨਾ, ਗੁਜਰਵਾਲ, ਲੋਹਟ-ਬਧੀ ਤੇ ਹੋਰਨੀ ਥਾਂਈ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਜੂਲਾ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਤਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ।²

ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ (ਸਪਲੀਮੈਂਟਰੀ) ਦੀ ਸਮਾਇਤ ਦੌਰਾਨ ਇਹਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੁਗਤੇ ਵਾਦਾ ਮਾਫ਼ ਗਵਾਹ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਆਸਾ ਮਾਜਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ (ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ) ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਭਸ਼ੋੜ ਵਿਖੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬਗੰਜ ਦੇ ਵਿਵਾਦ ਬਾਰੇ ਹੋਏ ਜਲਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ: ਜੱਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਜਲਸੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਵੀ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ‘ਦੋਸ਼ੀ’ (ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ) ਨੇ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਭੋਗ ਪੈਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਟੰਗ ਅੜਾਉਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ: ਨਾਲੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਇੱਕ ਗੁਪਤ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇੱਕ ਮਤੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ “ਕਿ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬਗੰਜ ਨੂੰ ਢਾਹਿਆ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਲੀਦਾਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ”: ਉਪਰੰਤ ਇਸਨੇ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ।³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਾਦਾ ਮਾਫ਼ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਸਤੰਬਰ 1914 ਦੌਰਾਨ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਜਹਾਜ਼ੀ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੇ ਵਾਪਸੀ ਮੌਕੇ (ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ) ਨੇ (ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ) ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਬਜ-ਬਜ ਘਾਟ, ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨਿਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜਬਰ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਜਦੋਂ (ਆਲਮੀ) ਜੰਗ

* mjswaraich29@gmail.com; Ph: 0172-2556314, 6576116

ਛਿੜ ਗਈ ਤਾਂ ਇਹ (ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ) ਮਨਘੜਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਕਿ ਜਿਥੇ ਹਿੰਦੀ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਝੌਂਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਗੋਰੇ ਫੌਜੀ ਹਟਵੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਤੇ ਨਾਲੇ ਸਾਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਰਤ ਰਹੇ ਗ਼ਦਰੀ ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਬਾਬਾ ਚਮਿਡਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਾਲੇ ਗ਼ਦਰੀ ਵੀਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ, ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਚੰਘਾ, ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਹਾਂਸ, ਭਾਈ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਕਚਨ ਭੰਨ, ਤੇ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਖੁਖਰਾਨਾ ਵਰਗੇ ਸੱਜਣ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਸੁਣਦੇ ਸਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੀਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਗਿਲਾਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਢੰਡਾਰੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਲਈ ਜਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਤਰੀਕ 21 ਫਰਵਰੀ ਦੀ ਬਜਾਏ 19 ਫਰਵਰੀ ਦਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਵੀਰ ਸਰਾਭਾ, ਜੋ ਰਾਹ ਗਿਲਾਂ ਤੋਂ ਢੰਡਾਰੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਨਵੀਂ ਤਰੀਕ ਦੱਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਗਲਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜੋ ਪ੍ਰਸਤਾਵਤ ਹੱਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ।

17 ਦਸੰਬਰ 1915 ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਪਤ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਗੁਰਮੱਤਾ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ; ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਕਿ “ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਨਾਲ ਕੀ?” ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਓਥੇ ਰਾਜ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜ਼ੁਲਮੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਣ ਤੇ ਗੋਰੇਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਸਾਡੇ ਗੁਰਧਾਮ, ਰਕਾਬਗੰਜ ਦੀ ਕੰਧ ਢਾਈ ਹੈ; ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜਾਣ ਦਾ ਗੁਰਮੱਤਾ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ 19 ਫਰਵਰੀ ਤੱਕ ਨਾਰੰਗਵਾਲ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਹੋ ਗਈ।

ਸੋ ਅਸੀਂ ਮਿਥੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਨਾਰੰਗਵਾਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੜਾਹ-ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀਆਂ ਦੇਗਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਾਕੇ, ਭੁੱਲਾਂ ਬਖਸ਼ਾਕੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਣ ਲਈ ਤੁਰ ਪਏ। ਵੀਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਦੇ ਦੂਰੋਂ ਦਿਸ ਪੈਣ ਦੇ ਸ਼ੰਕੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਾਕੀ ਕਪੜੇ ਦਾ ਇੱਕ ਥਾਨ ਖਰੀਦ ਕੇ ਗਜ-ਗਜ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਸਭ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਤਾਕਿ ਧਾਵੇ ਸਮੇਂ ਕਾਲੀ ਦਸਤਾਰ ਤੇ ਸਜਾ ਲੈਣ।

ਅਸੀਂ ਸਾਡੇ ਮੁੱਲਾਂਪੁਰ-ਦਾਖਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਲਈ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹੇ ਜਾ ਉਤਰੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜਿੱਥੇ ਵੀਰ ਸਰਾਭਾ ਅੱਗੇ ਆਇਆ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਜੱਥਾ ਜੋ ਕਿ ਚਾਲੀ-ਪੰਜਾਹ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਸਰਾਭੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਛਾਉਣੀ ਦੀਆਂ ਬੈਰਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਗ਼ਦਰ ਲਈ ਜੁੜੇ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਕਿ ਚਾਂਦਮਾਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਿਹੇ ਸਨ, ਜਾ ਰਲੇ। ਇਸ ਥਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਝਾੜੀਆਂ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਰੇਤਲੀ ਥਾਂ ਵੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ।

ਸਰਾਭਾ ਸਾਨੂੰ ਉਥੇ ਪੁੱਚਾ ਕੇ ਆਪ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ; ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦੂਰ ਸੀ: ਉਹ ਦੋ ਵਜੇ ਤੱਕ ਵਾਪਸ ਨਾ ਪਰਤਿਆ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬੜੀ ਹੀ ਬੇਤਾਬੀ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿਆਫ਼ ਲਾ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਟਾਈਮ ਹੋ ਈ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਾ ਬਲਕਿ ਲੰਘ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਪਰਤਿਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ... ਖੈਰ ਅਖੀਰ ਸਰਾਭਾ ਆਇਆ ਤੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਭਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਫੌਜੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਸੀ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰਕੇ ਫੌਜੀ ਪਹਿਰੇ ਹੇਠ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਕਿੱਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਜਿਧਰ ਰਾਹ ਲੱਭ ਖਿਸਕ ਜਾਣ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਔਲੜ ਉਮਰ ਦੇ ਸਰਾਭੇ ਦੀ ਇਹ ਸਿਆਣਪ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹਾਲਾਤ ਮਾਫ਼ਕ ਹੋਣਗੇ ਉਦੋਂ ਹੀ ਟੱਕਰ ਲਵਾਂਗੇ ਐਵੇਂ ਮਰਨਾ ਫਜ਼ੂਲ ਸੀ, ਪਰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸਮਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਨਿਆਂ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦਾ।

ਪਹਿਲੇ ਕੇਸ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਵਾਅਦਾ ਮਾਫ਼ ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜੱਥੇ ਦੇ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਤੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ; ਇਛਰਾ ਸਿੰਘ ਲੋਹਟ ਬੱਟੀ ਦੇ ਇਨਕਸ਼ਾਫ਼ ਰਾਹੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ 9 ਮਈ 1915 ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ।

ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸਹਿਨਸ਼ਾਹ ਖਿਲਾਫ਼ ਜੰਗ ਵਿੱਢਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਫ਼ਾ ਤਾਜ਼ੀਰਾਤੇ ਹਿੰਦ ਅਧੀਨ ਸੱਤ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਕਸੂਰਵਾਰ ਗਰਦਾਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਚਮਿਡਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੱਥੇ ਦੇ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਸਹਿਜ ਭਾਈ ਜਗਰਾਓਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਦਇਆ ਕੌਰ ਜੀ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ; ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਭਿਣਕ ਪਈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੇਟਾ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਝਾਸੇ ਵਿੱਚ ਆਕੇ ਵਾਦਾ ਮਾਫ਼ ਬਨਣ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨਾਂ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ

ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਣਗੇ: ਪਰ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇ ਤੂੰ ਜੱਥੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਿਆਨ ਦੇਕੇ ਮੇਰੀ ਕੁੱਖ ਨੂੰ ਕਲੰਕਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝ ਲਵਾਂਗੀ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜ ਸੰਤਾਨਾਂ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨੇ, ਤੂੰ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ੰਕਾ ਸੱਚ ਸੀ ਜਾਂ ਝੂਠ ਪਰ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਿਆ।⁷

ਹੋਰ ਵੀ ਮਾਅਰਕੇ ਦੀ ਗੱਲ: ਦੂਜੇ ਕੇਸ ਦੀ ਸਮਾਇਤ ਦੌਰਾਨ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇੱਕ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਗਰਾਉਂ ਲਾਗੇ ਕਿੱਲੀ ਮੇਲੇ ਤੇ ਭੜਕਾਉ ਭਾਸ਼ਣ ਕਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਜਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਮੰਜੇ ਤੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਵਾਕਿਆ ਈ ਇਹ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਉਹਦੀ ਮਾਤਾ ਬਤੌਰ ਗਵਾਹ ਸਫਾਈ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਕੇ ਉਕਤ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ, ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਦਇਆ ਕੌਰ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਚਾਅ ਹਿਤ ਬਤੌਰ ਗਵਾਹ ਸਫਾਈ ਨੰਬਰ 4 ਰੁ. 911 ਪੇਸ਼ ਹੋਕੇ ਡਟ ਕੇ ਗਵਾਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਨਾ ਵਕੀਲ, ਨਾ ਦਲੀਲ, ਨਾ ਅਪੀਲ:

ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੂੰ 'ਸੋਧਣ' ਲਈ Ordinance IV ਤਹਿਤ 'ਸਪੈਸ਼ਲ' ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ, ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫਾਂਸੀ ਤੱਕ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸੀ: ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂਹੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇਹ ਸੁਣਨ 'ਚ ਆਇਆ ਸੀ, 'ਨਾ ਵਕੀਲ, ਨਾ ਦਲੀਲ, ਨਾ ਅਪੀਲ।'

ਅਖ਼ੀਰ 30 ਮਾਰਚ 1916 ਨੂੰ ਇਸ ਕੇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 5 ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ, 19 ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਕਾਲਾ ਪਾਣੀ, 35 ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਿਆਦ ਕੈਦ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ; ਕੇਵਲ 15 ਨੂੰ ਬਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਫੈਸਲਾ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਬਰੀਕ ਛਪਾਈ ਵਾਲੇ 15 ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮੁੱਦੇ ਸਮੇਟਦਿਆਂ ਆਖਰੀ ਪੰਨੇ ਤੇ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:—

We do not desire to press anything against him. He appears to have been an ordinary loyal citizen, at any rate, until 1910 or 1911; and we daresay he continued to be one after that time. Whether he became a revolutionary because of some fancied grievances, or whether he joined the *Ghadr* movement under the impression that it would become popular and with a craving for notoriety, going about the country with a number of adherents, we shall probably never know. Of his guilt there can be no possible doubt whatever; and we cannot lose sight of the fact that it was his influence that brought several of the co-accused (including more youths and the old man Ram Singh) into the dock.... We are ready to say what we can in his favour; but it only amounts to this, that the idea of the Ferozepore raid did not originate in his brain. He and his party went there more or less under the orders of Kartar Singh of Soraba; but his readiness to comply with orders from Ghadr leaders is shown by the fact that he, a man of '38 years of age, was prepared to accept his instructions from a young man (almost a youth) like Kartar Singh of Soraba.

We are satisfied on the evidence that accused from an early period conspired to wage war on several occasions as above indicated; and that he committed an act of war in going to Ferozepore in a warlike array to attack the arsenal there; and we accordingly, convict him under section 121-A, 121, Indian Penal Code, and sentence him to transportation for life, and direct that his property, liable to forfeiture, be forfeited to Government.

Judgement: Lahore Conspiracy Case (Supplementary):
30.3.1916 re (Bhai) Randhir Singh ji (Accused No. 69)⁸

ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਬਦਲ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ਼

ਪਹਿਲੇ ਕੇਸ ਵਾਲੇ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ 13 ਸਤੰਬਰ 1915 ਦੇ ਅਦਾਲਤੀ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ, ਵੱਡੇਰੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਿਹਤ ਵਾਲੇ ਕੈਦੀਆਂ ਸਮੇਤ, ਲਗਭਗ ਚਾਲੀ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੇ ਕੁੰਡੀ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਝੌਂਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਜਬਰ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਔਠ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣੀ ਪਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ

ਦੇ ਕਦਮ ਡਗਮਗਾਏ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ-ਛੇ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਕ 'ਚ ਦਮ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ; ਸੋ ਜਦੋਂ ਦੂਜੇ ਕੇਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਭੇਜਣ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੁਹਾਈ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਦਾਚਿਤ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਏਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਕੇਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 1921 ਦੌਰਾਨ ਅੰਡੇਮਾਨ ਤੋਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਵਾਪਸ ਹੀ ਭੇਜਣਾ ਪਿਆ ਬਲਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ 1922 ਤੋਂ ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਭੇਜਣ ਤੇ ਹੀ ਰੋਕ ਵੀ ਲਾਉਣੀ ਪਈ।

ਪੰਥ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਿਰਮੌਰ ਹਸਤੀ ਸੰਤ — ਬਾਬਾ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਦੇਹਰ/ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ, ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ 15 ਅਕਤੂਬਰ 1932 ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ (ਤੇ ਇੱਕ ਹੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ਼ਦਰੀ ਸੰਗਰਾਮੀਏ ਬਾਬਾ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਹਨਾਂ 'ਚ ਸ਼ੁਸ਼ੋਭਤ ਸਨ)⁹ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਆਪਣੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਅੰਦਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਕਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ:

ਅੰਡੇਮਾਨ ਦਾ ਕੁੰਭੀ ਨਰਕ:

ਅੰਡੇਮਾਨ ਵਿੱਚ ਡਾਕੂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ,
ਸੀ.ਸੀ. (ਓ), ਮਰੇ (ਅ) ਤੇ ਬੈਰੀ (ਏ) ਪਛਾਣ ਤਿੰਨੇ।
ਰਹੇ ਖੂਨ ਨਿਚੋੜ ਨੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ,
ਇੱਕ ਦੂਜਿਓਂ, ਵੱਧ ਬੇਈਮਾਨ ਤਿੰਨੇ।
ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੇ ਜੁਲਮ ਨੇ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ,
ਬੇਰਹਿਮ, ਬੇਸ਼ਰਮ ਸ਼ੈਤਾਨ ਤਿੰਨੇ।
ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸਿੰਘ ਵਿਸਾਖ ਲਿਖਿਆ,
ਜਾਣ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਪਏ ਖਾਣ ਤਿੰਨੇ।¹⁰

(ਓ) Chief Commissioner, Adaman Nicobar Islands, (ਅ) Jail Superintendent – Murrey
ਅਤੇ (ਏ) Jailer: Berry — ਸੰਪਾਦਕ

ਸੋ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੂਜੇ ਕੇਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਭੇਜਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇੱਕ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ, ਇਕਲਵੰਜੇ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ (ਬਿਹਾਰ-ਝਾਰਖੰਡ) ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਗੱਡੀ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇਉਂ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਲੰਘਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੱਡੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਖਲੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵਾਕਫ਼/ਨਾਵਾਕਫ਼ ਸੱਜਣ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ-ਸਨੇਹੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਣੀ ਜੇਲ੍ਹ ਬਦਲੀ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਭੇਜ ਦੇਵਾਂਗੇ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਚਿੱਤਰ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦੀ। ਪਰ ਜੋ ਹੋਇਆ, ਬਾਬਾ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਇੰਜ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ:—

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਆ ਗਿਆ ਮੇਰਾ ਤੇ ਮੈਂ ਤੱਕਾਂ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ,
ਸਿਖ ਭਾਈ ਜਾਂ ਵਾਕਫ਼ ਕੋਈ ਸਾਡੇ ਆਏ ਨੇੜੇ।
ਐਨਾ ਡਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ, ਕੋਲੇ ਕੋਈ ਨਾ ਆਵੇ,
ਦੂਰੋਂ ਭੀ ਨਾ ਦੇਖੇ ਕੋਈ ਫ਼ਤਿਹ ਨਾ ਕੋਈ ਬੁਲਾਵੇ।
ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਸਾਨੂੰ, ਬਾਹਰ ਕਰਦੇ ਇਹ ਪਰਚਾਰ,
ਸਿਖ ਨਹੀਂ, ਸਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਜੋ ਲੜੇ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ।¹¹

ਗ਼ਦਰੀ ਤੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ:

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵਰਗੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਪਰਸਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦੌਰਾਨ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਖਲੋਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦ ਪਧਾਰਨ ਦੀ ਭੱਵਿਖਬਾਣੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਅਤੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਕਥਿਤ ਭੱਵਿਖਬਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ “ਖਾਲਸਾ ਐਡਵੋਕੇਟ” ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਪਾਦਕੀ 26 ਜੂਨ 1915 ਨੂੰ ਛਾਪਿਆ ਜਿਸਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸੀ ‘ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਭੱਵਿਖਬਾਣੀ’। ਉਪਰੰਤ 18 ਸਤੰਬਰ 1915 ਨੂੰ,

ਭਾਵ ਪਹਿਲੇ ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ ਦ ਫੈਸਲੇ ਪੰਜ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ‘ਲਾਹੌਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੇਸ’ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਭਗਤ ਮਰਜ਼ੀਵੜਿਆਂ ਤੇ ਭੜਾਸ ਕਢਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਖਾਣੇ (Cannibals) ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਏ ਮੂੜ੍ਹ ਜੱਟ (Stupid Jats) ਕਹਿੰਦਿਆਂ 24 ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਸੁਨਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਮੀਦ ਜਤਾਈ ਹੁਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ‘ਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈ’ ਤੇ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ।¹²

ਬਾਕੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ਼ ਜੇਲ੍ਹ ਬੰਦੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਹੋਰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚੂੰਕਿ ‘ਜੇਲ੍ਹ ਚਿੱਠੀਆਂ’ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਇਸ ਪਰਥਾਏ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਹਿਣਾ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਚਿਰਾਗ਼ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਹਵਾਲੇ:

- 1 “ਲਹੂ ਭਿੰਨੀਆਂ ਯਾਦਾਂ”, ਗਿਆਨੀ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ‘ਸਾਥੀ’, ਦੇਸ਼ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਜਲੰਧਰ, ਫਰਵਰੀ 1999, ਪੰਨਾ 47
- 2 ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 99-100
- 3 *Judgement: re (Bhai) Randhir Singh, Accused No. 69* (Manuscript), p. 280
- 4 *War Against King Emperor — Ghadr of 1914-15: A Verdict by Special Tribunal*, Malwinder Jit Singh, Harinder Singh, Bhai Sahib Randhir Singh Trust, 23-G, Sarabha Nagar, Ludhiana, Nov. 2001, p. 199
- 5 “ਲਹੂ ਭਿੰਨੀਆਂ ਯਾਦਾਂ”, ਪੰਨੇ 100-101
- 6 *War Against King Emperor*, op. cit., pp. 529-30
- 7 “ਲਹੂ ਭਿੰਨੀਆਂ ਯਾਦਾਂ”, ਪੰਨਾ 98
- 8 *Judgement: re (Baba) Arjan Singh, Accused No. 2* (Manuscript), pp. 125-26.
- 9 “ਜੀਵਨੀ ਬਾਬਾ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਚੁੱਘਾ”, ਸੁਰਜੀਤ ਚੰਦਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1990, ਪੰਨਾ 78
- 10 “ਆਤਮ ਕਥਾ: ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ”, ਸੰਪਾਦਕ: ਪ੍ਰੋ. ਮਲਵਿੰਦਰ ਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਈ 2001, ਪੰਨਾ 80
- 11 “ਆਤਮ ਕਥਾ: ਬਾਬਾ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗਵਾਲ”, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਸ. ਲਖਮੀ ਸਿੰਘ, 378 ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅਪ੍ਰੈਲ 1966, ਪੰਨਾ 21
- 12 *Khalsa Advocate: Editorials* dated 26 June 1915 and 18 Sept. 1915 (Source: Microfilms in Nehru Memorial Museum and Library, Teen Murti, New Delhi through Mr Sita Ram Bansal)